

Тема 12

УТИСКИ УКРАЇНСЬКОЇ ШКОЛИ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ ст. ПЕДАГОГІЧНІ ІДЕЇ М.П. ДРАГОМАНОВА І Б.Д. ГРІНЧЕНКА

Після поразки Росії у Кримській війні (1853—1856 рр.) загострилася політична криза в імперії. Суспільство чекало політичних і економічних реформ, зокрема скасування кріпосного права, впровадження демократичних засад суспільного життя, сприяння новим економічним відношенням, що характерні для капіталістичного способу виробництва.

Частиною громадсько-політичного піднесення 60-х років був освітній рух. Прогресивна громадськість вимагала демократизації системи освіти, ліквідації станової школи, відновлення української національної школи, вирішення проблем жіночої освіти, автономії вищої школи тощо. Колишні кирило-мефодіївці М. Костомаров, П. Куліш, Т. Шевченко та ін. у нових умовах активно включилися у розв'язання освітніх проблем. П. Куліш у 1857 р. створив "Граматіку", Т. Шевченко у 1861 р. — "Буквар південноруський", М. Костомаров видавав книжки для народу, П. Чубинський, автор гімну "Ще не вмерла Україна", у Борисполі відкрив школу, в якій навчання дітей велось українською мовою, на Херсонщині таку ж роботу провів учитель Шварц, повсюдно відкриваються недільні вколи. В. Антонович, М. Драгоманов, П. Чубинський та інші визначні діячі української культури спільно з учителями звертаються до Петербурзького комі-

тету грамотності з вимогами про необхідність навчання в Україні українською мовою. У 1861 р. всі гімназії Київського навчального округу висловилися за навчання дітей у народних школах рідною мовою. З цього часу питання національної мови є головним у вимогах національно-визвольного руху в Україні.

Прогресивні вимоги громадськості щодо діяльності української школи підтримував попечитель Одеського і Київського навчальних округів *Микола Іванович Пирогов* (1810—1881). Як гуманіст, педагог-демократ він наполягав на навчанні дітей рідною мовою, бо спосіб навчання чужою мовою, на його думку, “позорит национальное чувство, нисколько не содействуя к распространению научных знаний и к расширению мыслительного кругозора в нашем Отечестве”.

Пожвавлення національного питання в освітній справі натрапило на протидію з боку царського режиму. У 1862 р. в Україні закриваються недільні школи, в яких інтелігенція навчала українську молодь. У 1863 р. було видано зловісний Валуєвський циркуляр.

У секретному зверненні до міністра народної освіти міністр внутрішніх справ сформулював політику Російської імперії щодо українського народу, відмовивши йому в праві на існування:

“...никакого малороссийского языка не было, нет и быть не может и что наречие их (українців. — ред.), употребляемое простонародьем, есть тот же русский язык, только испорченный влиянием на него Польши”.

Цим же циркуляром заборонялося друкування українською мовою книг, “как духовного содержания, так учебных и вообще назначаемых для первоначального чтения”.

Під тиском громадсько-педагогічного руху царський уряд змушений був провести зміни в системі освіти. У 1864 р. затверджуються положення про початкові народні училища, статут гімназій і прогімназій Міністерства народної освіти. У 1871 р. приймається новий Статут гімназій і прогімназій, за яким реальні гімназії ліквідуються; курс навчання в гімназії визначається у 8 років. Реальні училища було створено у 1872 р. згідно зі Статутом реальних училищ як неповноправну середню школу з 6—7-річним курсом навчання. З 1872 р. почали створюватися двокласні народні училища з 5-річним терміном навчання. У містах створювалися училища з 6-річним курсом (для синів ремісників, дрібних службовців).

У 60-х роках під натиском громадськості було закладено основи жіночої освіти, проте її рівень залишався примітивним, нижчим від тієї, яку здобували юнаки в чоловічих гімназіях.

Створені в результаті освітніх реформ 60—70-х років нові навчальні заклади не мали наступності між собою: початкова школа залишалася тупиковою, гімназія була трампліном для одержання університетської освіти дворянською молоддю, жіноцтво не здобувало рівноцінної з чоловіками освіти.

Прихід у 1866 р. на посаду міністра народної освіти графа Д. Толстого негативно позначився на всій освітній справі. Почалися переслідування прогресивних педагогів, усунення їх від роботи. У 1862 р. звільнено з навчальних закладів К.Д. Ушинського, В.І. Водовозова та ін. З 1864 р. циркулярами для вчителів рекомендувалося “указывать Премудрость Божию, ходити неуклонно к церковным службам; классные дамы должны были доносить на учителей, если не хотели сами подвергнуться увольнению, как сообщницы. Люди иных убеждений приглашались сами покинуть службу в учебных заведениях, если не хотели быть дольше терпимы на этой службе”.

Загострення реакції виявилось в нових утисках української культури. У 1876 р. видається царський Емський указ про заборону ввезення української книги з-за кордону, заборону українського театру й друкування нот українських пісень тощо. Це, у свою чергу, викликало спротив української інтелігенції, посилю-

ло її культурну й освітню діяльність в Україні. Очолили цей патріотичний рух М.П. Драгоманов, Б.Д. Грінченко, І.Я. Франко та інші просвітителі.

Все своє свідоме життя *Михайло Петрович Драгоманов* (1841—1895) підтримував змагання українського народу та його просвітителів за національну народну освіту. Працюючи приват-доцентом Київського університету, вчителем у Тимчасовій педагогічній школі, недільній школі, професором Софійського університету, у своїй науковій, публіцистичній діяльності, як історик, фольклорист тощо, Драгоманов глибоко аргу-

М.П. Драгоманов

ментовано, науково-переконаливо розглядає широке коло освітніх завдань, які висвітлені у таких працях: “Народні школи на Україні”, “Педагогічне значення малоруської мови”, “Чудацькі думки про українську національну справу”, “Земство і місцевий елемент у народній освіті”, “Про систему народної освіти у південно-західному краї”, “До питання про малоруську літературу” та багатьох інших.

Докладно своє життя, формування педагогічних поглядів, учительську, просвітницьку, науково-публіцистичну діяльність М.П. Драгоманов розкрив у “Автобіографічній замітці”¹.

Сучасник Михайла Драгоманова Іван Франко дав високу оцінку його працям: “Він не написав ані одного слова, котре б не відносилось до живих людей, до живих обставин і до тих питань, котрі так чи інакше порушують думки і чуття”. Це стосується і педагогічної творчості, провідне місце в якій посідають проблеми освіти та школи, їхня роль у становленні та розвитку української національної культури, різнобічному житті народу. Зокрема, Драгоманов досліджує вітчизняне шкільництво на різних етапах національно-політичного життя українців.

Вчений доводить, що український народ мав у минулому значний культурний розвиток і стояв нарівні з іншими європейськими народами. Особливо це характерне для доби Київської України-Русі та козацької республіки, коли народ був суверенним і культура його розвивалася самобутньо. У козацький період найбільш виразним було духовне життя українців, коли вони виявили національну свідомість і протидіяли намірам денационалізації з боку польських, російських, мадярських, австрійських, румунських та інших колонізаторів.

У своїх творах, зокрема у праці “Літературно-громадські партії в Галичині”, Драгоманов стверджує, що українська громадськість завжди вбачала у рідній школі важливий засіб духовного життя і всіляко підтримувала її діяльність. До занепаду української школи призвела колоніальна політика російського імперіалізму, який переслідував національні прояви невірних народів. Викриваючи брехливі заяви російських шовіністів про те, що Україна просвітилася з Півночі, М.П. Драгоманов на підставі аналізу історичних фактів показує зворотне: ще коли на місці Петербур-

¹ Драгоманов М.П. Автобиографическая заметка // Літературно-публіцистичні праці: У 2 т. — Т. 1. — К., 1970. — С. 39—68.

га було моховите болото, в Україні діяли громадські школи, а в Києві — перша руська вища школа.

Драгоманов нещадно викривав самодержавство, реакційну роль системи народної освіти царської Росії у позбавленні прав народу на навчання. У статті “Народні школи на Україні” він пише, що вся історія шкіл у Росії за останні сто років є не що інше, як бійка уряду з народом і освітою. “Він все робив аби не дати людям вчитись, — особливо мужикові, — не дати вчитись навіть просто азбуки. Уряд не фінансує витрати на потреби освіти народу; якщо казна витрачає на рік на одного панича в середньому 807 крб., то на кожную мужицьку дитину в школі казна виділяє тільки 4 копійки на рік”¹.

Різко критикує Драгоманов міністра освіти Д. Толстого, який, на його думку, є явним ворогом освіти простого люду. Він засуджує чиновників міністерства, інших діячів народної освіти, які не дбають про народну освіту, борються проти неї, переслідують прогресивних вчителів тощо.

Вченого непокоїло те, що в зросійщених школах учні не вивчали правдивої історії свого народу. Тому він велике значення надав ознайомленню дітей з українським фольклором, в якому відбиті духовні скарби народу, його історія.

У фольклорі зосереджена висока моральність народного життя, відчуття рідної землі, Вітчизни, гідності, правдивої історії тощо. У той час, коли від народу відвернулася українська інтелігенція, а російські вчені наскрізь деформували історію, на думку вченого, пісні “зосталися єдиними українськими літописами XVIII—XIX ст. і майже єдиним показником того, що український народ не загинув”. У своїй праці “Нові українські пісні про громадські справи” Драгоманов показує, що в піснях народ оспівав свою історію, своє прагнення до волі, у них втілена висока духовність. Пісня для українця, на думку вченого, завжди була і є важливим чинником виховання національної самосвідомості: “Зраджений власною шляхтою, яка сполячилась та змосковилась, народу довелося здатись тільки на свій природний розум та на спомини про стару козацьку волю й на заостанки тодішньої освіти, котрі переховувались у старих піснях”. Це дало можливість народу вистояти, винародовлення українців не відбулося. Таке винародовлення сталося згодом, коли в наступ на україн-

¹ Розвиток народної освіти і педагогічної думки на Україні. — К., 1991. — С. 290.

ство пішла радянська тоталітарна система, коли за фізичним винищенням кращих сил народу широким фронтом розгорнувся ментальний геноцид¹.

Вчений-просвітитель обстоював освіту не вузьконаціональну, а таку, що вбирає в себе кращі здобутки світової культури. Отже, він засуджує твердження про окремість української освіти, її ізолюваність від освітнього і наукового рухів Європи та Америки. Тому Драгоманов закликає своїх сучасників у змісті української освіти відбити європейський і світовий культурний, політичний і соціальний прогрес. Цю справу він вважав негайною, наголошуючи: “з цього не слідує, щоб вони мусили зрікатися своєї прихильності до України, до її нації, або й заходів відшукати дійсно національні ознаки в історії й сучасності українського народу”. Навпаки, прихильність до своєї країни й народу тільки виграє, коли вона очиститься від старозаконної ненависті до чужих і освітиться світлом вселюдського спрямування до поступу². Таким чином, зміст української освіти мусить наповнитися європейськими гуманістичними ідеями, досягненнями світової наукової та педагогічної думки.

Після Валуєвського циркуляру в 1876 р. цар підписав Емський указ, яким посилювався наступ російського самодержавства на українську культуру і освіту. Ним категорично заборонялося викладання українською мовою, не дозволялося друкування українських книг тощо. М.П. Драгоманов відгукнувся на прийняття цього антиукраїнського документа статтею “До питання про малоруську літературу”, в якій закликав українців до невтомної праці: “Українцям залишається тільки йти своєю дорогою і працювати, працювати й працювати для свого народу, надіятися тільки на свої сили, не звертаючи надто великої уваги на постійних круків, ні на тих, що каркають безглуздими циркулярами, ні на тих, які думають збити їх з природної дороги”.

М. Драгоманов скористався з нагоди проведення у Парижі Всесвітнього літературного конгресу і виступив на ньому з протестом проти заборони царизмом української мови. Усі делегати конгресу ознайомилися з брошурою, написаною вченим під назвою “Українська література, заборонена російським урядом”. З її змістом незабаром ознайомила вся літературна Європа.

¹ Ткачук А.П. Апостол правди і науки // Рідна шк. — 1994. — № 4.

² Круглашов А.М. Михайло Драгоманов про історичну долю та завдання освіти на Україні // Рад. шк. — 1991. — № 8.

На противагу царським рішенням про заборону української мови, Драгоманов обстоює її введення у народних школах. Він доводить, що справа освіти в Україні має вестися через українську мову та культуру, бо мова, на його думку, не тільки відіграє важливу роль при найпершому початковому навчанні. “Мова, що відбиває життя та побут народів, сама по собі слугує засобом освіти”. Драгоманов вважав, що обмеження рідної мови веде до непоправних явищ — винародовлення, морального та інтелектуального занепаду нації. Відстоюючи право українського народу на свою мову, він пророчче передбачав її майбутнє: “Це не мова лише простонароддя, як стверджують московські невігласи, а мова цілої нації, політичне майбутнє якої ще попереду, але чиє місце на право самостійного розвитку в ряді цивілізованих народів уже завойовано і не може бути зайняте ніким іншим”¹.

Тому українська мова має бути обов’язковою під час початкового навчання дітей з поступовим розширенням її вжитку в середній та вищій школі.

Українська народна школа має бути доступною для хлопчиків та дівчаток, її мережа має забезпечити навчання всіх дітей. Драгоманов у своїх публіцистичних статтях різко засуджує політику Міністерства освіти, спрямовану на гальмування шкільної справи, невикористання навіть тих мізерних коштів на розвиток шкільництва, які передбачалися урядом.

Драгоманов вважав, що шкільна справа має вирішуватися не на національному, а педагогічному ґрунті. До такого переконання вчений дійшов після репресій проти української школи, які зчинилися після прийняття в 1863 р. Валуєвського циркуляру.

Як боронити свої права в умовах державного терору проти всього українського? М.П. Драгоманов, знаючи реакцію царизму щодо вияву національних інтересів, вважав на тому етапі українських змагань за рідну школу доцільнішим надати проблемі не національний, а науково-педагогічний характер (бо національний, на його думку, був в умовах російського самодержавства безперспективним). У ряді статей і, зокрема, у праці “Педагогічне значення малоросійської мови” 1866 р., а також у листах до М. Павлика, він зауважував, що українська мова може увійти в школи Росії тільки тоді, коли агітація за неї буде проходити на

¹ Драгоманов М.П. Гете и Шекспир в переводе на украинский язык // Літературно-публіцистичні праці. — Т. 1. — К., 1970. — С. 145.

педагогічному, а не націоналістичному полі. Підтверджує це він таким обґрунтуванням: “Поставте, наприклад, у земстві, найвільніше вибраному, справу так (по австрійському) — в школах мусять вчитись по українському, бо українці — самостійна нація, то не знайдете і 5 голосів на губернське земство навіть в Полтаві або Чернігові. А поставте на педагогічне поле, та не виключаючи і російської мови, — буде інакше: матимете українську мову в школах і потім будете підніматись угору”¹.

Рішуче засуджуючи переслідування реакціонерами української мови, літератури, обрядів, звичаїв, культури, М. Драгоманов у педагогічній публіцистиці розробив концепцію духовного розвитку української нації, національного у шкільній освіті; виступав на захист права українського народу розвивати свою мову, літературу, навчання дітей рідною мовою. У статті “Земства и местный элемент в народном образовании” він радив створити такі підручники, в яких би не було засилля церковнослов’янщини, а за українськими слідували б російські тексти. Підтримуючи ідею народності виховання К. Ушинського, Михайло Петрович у статті “Народні школи” вимагав скласти такі читанки, де були б приклади української пісні, казки, приказки, повісті, віршів тощо.

Драгоманов, щиро вболіваючи за долю України, засуджував представників інтелігенції, які не дбали про українські інтереси, чим збіднювали свою землю: “... ті люди, між письменними українцями, котрі не хочуть, щоб дедалі все більше Україна й її мужицтво тратило свої сили, мусять зректись не йти з України, кожна копійка, потрачена не на українську справу, кожне слово, сказане не по-українському — єсть видаток з української мужицької скарбниці, видаток, котрий при теперішніх порядках не звернеться в неї ні звідки...” Отже, свідомі свого обов’язку українці мають дбати про культурний, політичний та соціальний прогрес своєї батьківщини.

Провідну роль у цій справі М. Драгоманов надає народному вчителю. У праці “Народні школи на Україні” просвітитель вірить, що настане час, коли вчитель заведе “нові порядки” попереду в школі, виготовить таки з дітей нову, не задурену породу людей, і дасть з себе зразок нового чоловіка”. М. Драгоманова

¹ *Круглашов А. М.* Михайло Драгоманов про історичну долю та завдання освіти на Україні // Рад. шк. — 1991. — № 8.

хвилювало пригнічене становище народного вчителя, що сковувало його фізичні та духовні сили. У цій же статті він викриває ставлення влади до вчителя: "...сільський учитель залишається у нас без допомоги, без ради освічених людей, без бібліотек, кожний над ним знущається, зневажає ним, і кожний прискіпується до нього, шпигує за ним: поліція, інспектори". Захищаючи народного вчителя, Драгоманов разом з тим вимагав від нього високого рівня педагогічної кваліфікації, подвижницької роботи на шляху прилучення простого люду до освіти.

Великий вплив на розвиток педагогічної думки в Україні кінця XIX— початку XX ст. справив *Борис Дмитрович Грінченко* (1863—1910 рр.).

Світоглядні позиції Б. Грінченка, на основі яких сформувалися його педагогічні погляди, відбилися у діяльності організації "Братства Тарасівців", активним членом якої був педагог. Склалася організація влітку 1891 року в Харкові, до неї входили відомі діячі культури М. Коцюбинський, М. Вороний, В. Самійленко, В. Шемет та багато інших. Братство було досить поширеним в Україні: його осередки діяли в Харкові, Києві, Чернігові, Катеринославі, Полтаві та інших містах України.

На кінець літа 1891 р. була складена програма "Тарасівців", якою визначалося "самостійна суверенна Україна; соборна, ціла й неподілена, від Сяну по Кубань, від Карпатів по Кавказ, вільна між вільними, рівна між рівними, без пана і хана, в будучому без класової боротьби;

федеративна всередині, цебто Федерація Лівобережної, Правобережної, Степової України, Кубані й Галичини;
гетьман, як президент, і сейми;

мета державна — передусім і під усе удержавлення поверхні і недр землі, грубого промислу й гуртового гандлю, трудова повинність, загальна державна асекурація, загальна безплатня і обов'язкова школа, свобода віри, відокремлення від держави, національна армія;

боротьба з імперіалізмом, боротьба зі свовільними утисками;
... Україна для українців, себто, що визнають себе українцями;
культура нації і своя наука, своя краса свій розум, своя правда, своя воля, свій Бог;

не ми будемо, коли Україні волі й долі не здобудемо"¹.

¹ *Геращенко Т.* Братство Тарасівців у спогадах і документах // Відбува держави. — 1996. — № 1. — С. 35—39.

Тарасівці влаштовували вистави, поширювали серед населення книжки, такі як “Поезії Т.Г. Шевченка”, “Політичні пісні українського народу” М.П. Драгоманова, збирали фольклорний матеріал тощо. Серед тарасівців Грінченко виділявся поміркованістю, вважаючи, що треба послідовно поширювати українську ідею, поступово готувати аудиторію до її сприйняття, уникати боротьби за самостійність України.

“...Всякі мрії в такому напрямку, — писав Б. Грінченко, — були б стільки кумедним донкіхотством, що нічого, окрім сміху або докору, не могли б викликати серед патріотичної інтелігенції...” Тому “Тарасівці”, за порадою Грінченка ретельно законспіровані, досить обережні, прагнули перш за все “пересвідчувати у українській справі молодіж”, привертаючи її до себе. Тобто Б. Грінченко прагнув українське питання вирішувати не шляхом протистояння, боротьби зі владою, а педагогічними засобами: поширенням освіти, плеканням у молоді національної свідомості, любові та відданості рідному народові.

«Все своє педагогічне життя педагог присвятив проблемі створення нової української школи, яка б діяла на гуманістичних, демократичних засадах і привела б український народ до національного відродження.» У передмові до книги “Перед широким світом” він наголошує: “... ми zostалися в просвітніх справах позад усіх європейських народів, і в нас справа просвіти є разом і справою національного відродження. Коли ми хочемо чогось досягти як національний організм, мусимо з усієї сили стати до просвітньої роботи”. І це були не просто слова, подвижницьке служіння

Б.Д. Грінченко

Б. Грінченка рідній школі є ствердженням вірності цій ідеї.

«У праці “Якої нам треба школи” педагог робить висновок про необхідність навчання дітей рідною мовою, бо “діти, що вчаться своєю рідною мовою, розумніші, більше в їх хисту й думкою вони моторніші, ніж ті, кому затуркують голову мовою чужою.” З чужомовної науки дитина дуже часто стає якоюсь недотепною, важкою на думку”¹.

¹ Грінченко Б. Якої нам треба школи. — К., 1912. — С. 6.

Б.Д. Грінченко у праці “Народні вчителі і українська школа” показує роль русифікації в денаціоналізації українського населення, в його психологічному виродженні: “Коли мову будь-якого народу, як от українського, виганяють зі школи, з церкви, з адміністративних інституцій, з суду, забороняють її навіть у літературі, то тоді тая мова перестає бути мовою освіти, культури, мовою освічених класів і зостається тільки мовою темної неосвіченої маси”.

Негативно ставився педагог до тих діячів освіти і культури, які виявляли нігілізм у ставленні до мови навчання, не бачили шкоди, якої завдає російськомовна школа українським дітям.

Його принциповість з цього питання виявилася у ставленні до Х.Д. Алчевської, яка опікала Олексіївську школу, де працював учителем Грінченко. Він демонстративно відмовився від участі у святкуванні тридцятирічного ювілею освітньої діяльності Х. Алчевської, мотивуючи це глибокими розбіжностями: “Це та розбіжність, що заважає мені прилучитися до Ваших урочистостей. Я вважаю, що українці повинні служити Україні й українській, а не московській освіті. Поважаючи діячів московської освіти на московській землі, я не можу інакше, ніж негативно, поставитись до московської освіти на землі українській. Кінцевим результатом діяльності Христини Данилівни є омоскалення мого народу, — тобто те, проти чого спрямована моя діяльність. Зрозуміло, що мені неможливо й ні за що вітати Христину Данилівну 14 травня. Зробивши це, я виявився б людиною, яка робить одне, а говорить інше”¹.

З гіркотою описує педагог принизливе становище української мови на українській землі: “Нашій українській мові тепер нема ходу: вигнано її зі школи, з суду, з усіх державних і крайових урядів, з церкви — скрізь. Де не піде наш чоловік, всюди до його по-московському озиваються, а як заговорить він по-своєму, то ще з його глузують, знущаються, а як солдатів, то й б’ють за їх рідну мову. По школах школярів теж одучають, щоб по своєму не говорити, і розказують їм, що українська мова, то хохлацька, мужицька, погана мова, що нею тільки дурні хахли, а путящий, розумний, освічений чоловік повинен говорити московською мовою”².

¹ Відділ рукописів УНБ НАН України. — Ф. 1. — № 32541.

² Грінченко Б. Чого нам треба? — Л., 1905. — С. 41.

Таке ставлення до мови спонукало педагога до глибоких наукових досліджень ролі рідної мови у процесі навчання й виховання.

Багаторічна робота Б.Д. Грінченка над дослідженням лексики української літературної мови XIX ст., фольклорних творів, більшості діалектів привела до появи протягом 1900—1907 рр. чотиритомного “Словаря українского языка, собранного редакцией журнала “Киевская старина”.

“Необхідність навчання дітей рідною мовою педагог утверджує з позицій принципу природовідповідності. Школа має вчити природній мові, розвивати її, щоб остання стала досконалим засобом духовного життя, формування та розвитку думки.

Б.Д. Грінченко показує неймовірні труднощі, які має українська дитина в російській школі. Долає їх вона шляхом великих нервових зусиль. За таких умов втрачаються послідовність і системність у здобутті знань, має місце порушення принципу доступності в навчанні: “Засвоєння чужої вимови, заучування незрозумілих слів й виразів та осягнення правил чужої мовної будови вимагає від дитини, — писав Грінченко, — великого напруження думки, розумової енергії. Між іншим, уже саме засвоєння механізму читання і письма настільки сама по собі важка для дитини справа, що у величезній більшості дітей одне воно вимагає всіх їхніх розумових зусиль, тому зрозуміло, настільки навчання грамоти затримується вивченням чужої мови”.

Б.Д. Грінченко зазначав, що нова школа має надати освіті розвивальний, виховуючий характер. Він не вважав, що головним завданням школи є наповнення учнівських голів певною сумою знань. (Вся сутність народної школи полягає, на думку педагога, в тому, щоб виховати розум дитини, розвинути, зміцнити його, зробити дитину придатною для подальшої діяльності.) Б.Д. Грінченко стояв на тій позиції, що всі знання, яких учень набуває в школі, мають бути тільки засобами для розвитку розумової сили учнів і всі предмети її навчального курсу повинні строго відповідати цій меті. Для того щоб розвивати розумові здібності дітей, вчитель має добирати відповідні методи навчання. (Педагог у своїй практиці відкидав зазубрювання, неусвідомлене запам'ятовування, протиставляючи їм навчальну роботу, що розвивала образне й абстрактне мислення, забезпечувала глибину знань. Він залучав до самостійного читання, написання учнем рецензій на прочитані книги, обговорення прочитаного.)

Читання дає дитині, — писав Б. Грінченко у праці “До питання про журнали для дитячого читання”, — новий ґрунт для роботи свого мислення. Виходячи з цього, він розглядає проблеми змісту книги: остання має нести ідеали гуманізму, добра, правди і краси. Наслідуючи великих просвітителів Т. Шевченка, П. Куліша, К. Ушинського, Б. Грінченко пише навчальні книги для дітей: “Українську граматку”, “Рідне слово” (“Українська читанка”). “Українська граматка” складалася з трьох розділів: букварної частини, “читання після азбуки” та зразків каліграфії. >

Як зазначає дослідник творчості Б. Грінченко М. Веркалець, навчати дітей грамоти вчитель починав з відомостей про звуки, що становлять основу всякої мови. Саме за фонетичним принципом Грінченко побудував свій буквар. “Діти спочатку, — пише він, — вивчались розкладати слова на склади й на окремі звуки, потім доходило до того, що з показаних їм звуків самі складали слова. Все це я робив з самими звуками, зовсім поки що не говорячи з дітьми про літери”¹. Водночас педагог навчав дітей писати елементи літер. Усна робота в першому класі завершувалася сполученням звуків у склади та слова. “Кожен учитель знає, — зазначав автор, — що доброму читанню часом дуже довго заважає те, що діти не вміють зливати звук зі звуком, а вимовляють кожен звук окремо. Це неминуче буває тоді, коли почати зразу вивчати і звуки, і літери”².

За таких умов, справедливо вважав педагог, діти засвоюють помилковий стереотип “літера — тверда, м’яка” або звикають до шкідливого ототожнення букви зі звуком.

Б.Д. Грінченко рекомендує після опрацювання звукової системи української мови приступати до читання та писання. Ця робота починалася з вивчення шести малих букв (о, с, а, х, л, м) на руховому алфавіті поруч з ідентичними великими літерами. Лише після цього ставала потрібною книжка, де кожна літера ілюструвалася малюнком. Діти називали зображену річ, а потім читали підтекстовки, в яких досить легко віднаходили нову літеру, знаючи, як її слід вимовляти. Через те, — зазначав Б. Грінченко, — читання й писання не тільки одне одному не заважало, а навпаки, допомагало одне одному, робило науку розумнішою, цікавішою учневі.

¹ Грінченко Б. Українська граматка. — К., 1917. — С. 61—62.

² Там само.

Дотриманню послідовності навчальних операцій підпорядковано й засвоєння прописних літер, у процесі якого вчитель, повідомляючи учням для запису окремі слова, поступово підводив їх до формування вміння писати диктанти.

Значне місце в книзі для першокласників приділялося завданням граматичного характеру, які подавалися до кожної теми. Замість крапок дітям необхідно було відшукати потрібну граматичну форму. Це, вважав Б. Грінченко, зацікавлює учнів, і привчає їх свідоміше порядкувати мовою.

Б. Грінченко вважав, що на особі вчителя ґрунтується все навчання і виховання. Він хотів його бачити високоосвіченою, високоморальною особою, яка досконало знає свою справу, сумлінно виконує вчительський обов'язок, є справедливою, послідовною і цілеспрямованою у своїх діях. Педагог висміює обмежених вчителів, які вбивають у дітях прагнення до знань, знущаються над ними морально та фізично. Таким горе-вчителям Грінченко протиставляє образи справжніх народних вчителів, які живуть життям народу і з любов'ю викохують його дітей на культурних здобутках попередніх поколінь.

Педагога хвилювало й те, що серед учителів переважало жіноцтво, а це, на його думку, не сприяло повноцінному вихованню хлопчиків. Отже, проблема "очоловічення" школи, порушена Б. Грінченком, і сьогодні є невирішеною.

Над могилою талановитого письменника і великого педагога в тузі й скорботі промовляли визначні сини України. А Микола Лисенко, як свідчить В. Качкан, сказав так: "Нова, свіжа втрата! Нова рана на тілі бездольної, на людях праці убогої України! Ось та рана, та непереможна, гірка втрата: лишилася сама облуда, а духа... Грінченкового не стало, немає... Таких невтомних, завзятих діячів, борців громадських, якого ми в особі Бориса Грінченка втратили, в пантеоні українських писателів зазначити можна дуже небагато, три, чотири, та й годі. Великий хист, незвичайна витривалість у роботі, скрашені великою любов'ю до рідного краю".

Минають роки, а кожен вдячний українець, знайомий з творчістю Б. Грінченка, не може не згадати його вдячним словом за працю на користь рідної України¹.

¹ Качкан В. Борис Грінченко // Освіта. — 1993. — 6 серпня. — С. 13.

Контрольні запитання і завдання

1. М.П. Драгоманов наполягав на "європеїзації" української освіти. Чи не означає це втрати національних здобутків вітчизняної школи та педагогіки?

2. Педагогічна доля звела Б.Д. Грінченка з відомою громадською діячкою Х.Д. Алчевською, яка багато дбала про освіту простого люду. За якими ознаками і чому тип школи Алчевської суперечив педагогічним переконанням Б. Грінченка?

3. На які роздуми вас надихає думка М.П. Драгоманова: "Коли вчитель дійсно здатний бути вчителем, він полюбить дітей, школу, почне думати, як би ліпше навчити дітей читати, рахувати, думати, говорити, бути добрим і правдивим серед себе. І ось уже школа для нього не привід тільки, а ціль життя і праці. Усяке діло тоді іде добре, коли чоловік йому присвячується увесь"?

Література для самостійного опрацювання

Киян Л.Ф. Визначний діяч української освіти; До 150-річчя з дня народження М.П. Драгоманова // Початкова шк. — 1991. — № 11.

Климчик Л.А. Рідна мова в контексті педагогічних поглядів М. Драгоманова // Початкова шк. — 1994. — № 1.

Круглашов А.М. Михайло Драгоманов про історичну долю та завдання освіти на Україні // Рад. шк. — 1991. — № 8.

Ткачук А.П. Апостол правди і науки (національно-культурна концепція Михайла Драгоманова) // Рідна шк. — 1994. — № 3—4.

Тема 13

УКРАЇНСЬКА ПЕДАГОГІКА Й ШКІЛЬНИЦТВО В ГАЛИЧИНІ

Упродовж усієї своєї історії українська педагогіка розвивалася як монолітний організм на українській народній, національній основі, зберігаючи одночасно при цьому, поруч зі спільними, єдиними для всього українства, властивостями, також деякі місцеві вияви. Таке розмаїття виступає живильним джерелом для всієї української педагогіки, засвідчуючи її багатство й силу, справжню повноту перспективи так само, як наявність багатьох приток забезпечує могутність повноводної ріки.

Наявність власної Української держави створює простір для нормального розвитку української педагогіки, шкільництва й національної системи виховання. Її втрата — це трагедія народу, що неодмінно веде до втрат педагогічних.

Ще гірше, коли народ і його власна територія роздираються штучними кордонами між різними завойовниками. Тоді вже йдеться не про місцеві нюанси педагогіки, а про її долю в кожній відторгнутій стороні. Саме це найгірше й спіткало український народ. Тож доцільність розгляду становища української педагогіки й школи в кожній частині України, що потрапила в ярмо чужих імперій, цілком очевидна.

Тим більше, що вже з кінця XVIII ст. розвиток історії української педагогіки виразно пішов двома паралельними шляхами:

один торували східні українці в Російській імперії, а другий — західні українці в Австрійській. Ідеться насамперед про споконвічну землю України — Галичину.

Становище українського шкільництва в Галичині під час польського панування було жалюгідним. Галичина не мала тих державних благ, що Україна Наддніпрянська. Якщо українці-наддніпряни мали козацько-гетьманську державу майже до кінця XVIII ст., то українці-галичани в 1349 р. втратили свою національну незалежність і були під ігом польським аж до 1772 р. Українські селяни потрапили в страшну кріпацьку неволю. Польські пани мали крапаків за свою повновласність, роботу худобу (бидло) й визискували їх нещадно. Відбувалася насильницька колонізація українців. У цих умовах представники багатьох знатних українських родин латинізувалися, спольщилися, зреклися віри, мови, народу.

Польська імперсько-шовіністична політика в Галичині прирекла українців на повільну національну смерть, закривалися українські школи й насаджувалися польські навчальні заклади. Густою мережею вкрили українську галицьку землю чужинські школи й колегіуми: єзуїтські, піарські, соціанські та інші.

Майже п'ятисотлітня польська неволя породила жахливі наслідки — відсутність у Галичині українських шкіл і національної інтелігенції. Духовенство підупало, міщанство зубожіло, селянство гинуло в кріпацькому ярмі. Народ український гинув у безпросвітній темряві.

Треба зауважити, що польське покріпачення в Галичині мало особливо жорстокий характер, викликаючи гнівні протести закріпаченого українського селянства. У 1490—1492 рр. Галичину охопили селянські повстання під керівництвом Мухи. Гарячу підтримку українців-галичан дістала й визвольна боротьба Богдана Хмельницького (1648—1657) з Польщею. Це особливо яскраво виявилось під час походу на західні землі восени 1648 р.

Галичину, як і Волинь та Холмщину, охопив вогонь повстань. Українці західних земель, що пережили найгостріший гніт і здавна вели боротьбу проти польської влади, з особливим захопленням зустрічали козацьку армію, створювали повстанські загони й винищували польську шляхту. Міста, в яких здавна діяли братства, відразу приймали козацький лад (Городок, Рогатин). На Покутті Семен Височан організував кількатисячне військо за запорозькими зразками.

Широкого розмаху в 30—50-х роках XVIII ст. набрав опришківський рух Олекси Довбуша (1700—1745) і його послідовників Василя Баюрака та Івана Бойчука.

Співчуття й цілковиту підтримку з боку галичан знайшли також гайдамацькі антипольські повстання 30-х, 50-х, 60-х років XVIII ст. та Коліївщина (1768 р.), що поширилися сюди з Правобережної України аж до Прикарпаття. Всі названі вище події у своїй доблесній славі й відвазі вийшли за межі Галичини й України в цілому і мали міжнародний резонанс. Вони знайшли відгук серед польського селянства, трудового люду Туреччини, Угорщини, Молдавії, Пруссії і, безперечно, вписали нові, героїчні сторінки в історію української педагогіки, зокрема народної.

Імена славного гетьмана України Богдана Хмельницького, повстанських ватажків Олекси Довбуша, Максима Залізняка та Івана Гонта стали ще за життя легендарними. Їхні героїчні дії, як і подвиги запорозьких козаків, опришків, гайдамаків, широко оспівуються у фольклорі. На їхньому прикладі виховуються нові покоління дітей і молоді. І в цьому криється велика педагогічна суть утвердження у свідомості молодих поколінь українців почуття національної, а з ним і людської гідності українця; усвідомлення організації єдності українців-галичан з усім українським народом; українського патріотизму; прагнення здобути й мати самостійну Українську державу; права на волю й незалежність, рідну мову, школу, освіту.

Стан освіти в Галичині з її входженням до складу Австрії зазнав певних змін.

Як відомо, у 1772 р. за першим поділом Польщі Галичина потрапила під імперську владу цісарської Австрії, що тривала до 1918 р. У її складі життя українського народу дещо поліпшилось, а з ним й умови для освітньої справи стали трохи сприятливішими.

Влада Габсбургів, щоб прихилити до себе український народ, зменшила польські впливи на українців, надала ряд полегшень галичанам. Польська шляхта повинна була дотримуватися конституційних законів Австрії. Її сваволя над “хлопом” була обмежена.

Греко-католицьке духовенство було зрівняне в правах з іншими конфесіями й одержало змогу здобувати освіту. Австрійська імператриця Марія Терезія розпорядилася восени 1774 р. прийняти двох учнів-русинів для навчання в Королівській гене-

ральній семінарії при церкві св. Варвари у Відні. 10 років по тому тут навчалось 29 вихованців із Галичини, студіюючи вищі науки для духовного стану. Цим було започатковано підготовку греко-католицького духовенства високого рангу. Українці одержали рівний з поляками доступ на керівні посади.

Початкової освіти у Східній Галичині практично не існувало. У лічених однокласних школах, які інколи були по селах, навчання вели напівписьменні дяки, які ледве могли дати своїм учням щось більше, ніж початки абетки й Святого письма. Щоб поліпшити становище, у 1774 р. цісарський уряд впровадив систему шкіл трьох типів: 1) однокласні парафіяльні, в яких користувалися місцевою поговоркою; 2) трикласні (тривіальні) з німецькою та польською мовами навчання; 3) чотирикласні з німецькою мовою навчання, що готували учнів для продовження освіти в середніх школах (гімназіях). Уже звідси видно, що названі, а надалі й всі інші державні школи Галичини, проєктовані й впроваджені цісарською Австрією, були для українців навчальними закладами не українськими національними, а німецького (австрійського) кшталту, чужинськими, розрахованими на онімечення української молоді.

Нагляд за школами здійснювала Крайова шкільна комісія. У повітах наглядацьку функцію виконували декани (старші духовні особи), у селах — місцеві парохі (священики). Мову навчання найвища державна столична й “придворна освітня комісія” впроваджувала скрізь німецьку.

У цей час, завдяки зусиллям єпископа Львівського Петра Білянського, в Галичині розширюється мережа шкіл при церквах.

У 1774 р. імператриця Марія Терезія видала розпорядження про прискорену організацію державних початкових шкіл. Вона дозволяла перекладати німецькі шкільні підручники українською й польською мовами. Мовою перших шкільних підручників для цих шкіл — “Читанки” (1786 р.), “Катехізису” (1788 р.), “Букваря” (1790 р.) — була “словеноруська”.

Ще завзятішим реформатором виявився син Марії Терезії Йосиф II, який вступив на австрійський престол у 1780 р. Як прихильник тогочасних європейських теорій мудрого правління, він намірився зробити свою державу взірцем освіченого абсолютизму. При цьому насамперед було зосереджено увагу на поліпшенні долі селян, поживленні занепакої економіки, підвищенні ефективності правління та вдосконаленні освіти.

Цісар Йосиф II у 1781 р. проголошує обов'язковість початкової освіти. За його наказом Австрії у 1782 р. було скасовано кріпацтво із залишенням тільки панщини, тобто такої залежності, коли селянин мусив кілька днів на тиждень працювати на панських полях. У 1783 р. було засновано україномовну греко-католицьку духовну семінарію у Львові, яка згодом стала дієвим осередком національного відродження галицьких українців. Такі ж духовні семінарії діяли з перервами у XVIII—XIX ст. у Перемишлі та Станіславі. А в 1784 р. зафундовано найперший в Україні Львівський університет, заснований 1661 р., в якому відкрито кілька українських кафедр. Значним кроком у розвитку української педагогіки й шкільництва могло стати визнання в 1786 р. української мови мовою "крайовою".

Правда, з усіх названих вище цісарських ухвал український народ повною мірою не скористався. На перешкоді їх здійснення стояли великі магнати й дідичі, що мали владу над селянами. Та й наступники Йосифа II після його смерті (1790 р.) під тиском польської шляхти відхилили багато корисних проектів. Українське шкільництво, ще навіть як слід не піднявшись, знову занепадає. Навчання українською мовою всіляко обмежується. Українські тривіальні школи можна було відкривати тільки там, де не було шкіл польських чи німецьких.

Від польських україноненависників постійно надходили доноси австрійському урядові, що русини-уніати рвуться до Росії, що русинська (українська) мова — наріччя великоруської і навчання в українських школах ведеться російською мовою. Наякні цим, цісарські урядовці робили все, аби не допустити українську мову до державних шкільних установ.

15 вересня 1812 р. було скасовано обов'язкове початкове навчання. Австрійсько-польська колонізація шляхом насадження німецьких і польських шкіл веде політику інтенсивної денаціоналізації українців. І в цей критичний для українського народу час на оборону української мови і національного шкільництва стає греко-католицьке духовенство.

Серед представників наростаючого культурно-національного руху Галичини найпомітнішими стали митрополит Михайло Левицький та канонік Іван Могильницький. У боротьбу за українську народну мову вступив також гурток молодих львівських богословів на чолі з "Руською трійцею" — Маркіяном Шашкевичем (1811—1843), Яковом Головацьким (1814—1888) та Іваном Вагилевичем (1811—1866).

Педагогічні погляди “Руської трійці” сформувалися у процесі її громадської й освітньої діяльності в 30-ті—40-ві роки XIX ст., спрямованої на українське національно-культурне відродження Галичини. І без європейського прогресивного впливу тут не обійшлося. Пряме відношення до цього мали, зокрема, ідеї Й. Гердера, що на початку XIX ст. охопили Східну Європу, спричиняючись до пізнання селянської педагогічної мудрості. А інтенсивне поширення західноєвропейського романтизму вселяло в погляди “Руської трійці” педагогічний оптимізм.

Та все-таки у своєму остаточному вияві педагогічні погляди “Руської трійці” не імпортовано з-за кордону, а злеліано у своїй оригінальності на основі українських навчально-виховних традицій, у боротьбі за національне відродження Галичини. Тому члени об’єднання присвятили свою діяльність відновленню у природних правах народної мови, служінню народові, піднесенню національної літератури. І першим кроком у цьому напрямі була церковна проповідь народною мовою.

Благотворний вплив на “Руську трійцю” мав, безперечно, і ректор Львівської духовної семінарії Венедикт Левицький. Він видав наказ семінаристам займатися читанням рідної історії, вивчати руську, тобто українську, мову, складати словник цієї мови, опрацьовувати проповіді рідною мовою, перекладати корисні народів книжки та літературу, яку можна було б використати в парафіяльних школах¹.

Першоджерелом педагогічних поглядів “Руської трійці” стали українська народна педагогіка, прогресивні знахідки нашого шкільництва княжої доби, а також учителів Острозької й Києво-Могилянської академії, шкіл церковних, братських, пересувних, монастирських, козацьких, січових, народних. Педагогічний варіант був самобутній, галицький, однак він втілював у собі виховний ідеал всеукраїнський, педагогічне переконання, що “русин Галичини є часткою великого українського народу, який має свою історію, мову і культуру”.

Педагогічні ідеї “Руської трійці” виражалися в оригінальних творах, зокрема в літературному альманасі “Русалка Дністровва” (1837 р.), наукових працях, перекладах та розвідках авторів, а втілювалися в громадській, культурно-освітній діяльності, педагогічній праці, шкільних підручниках. Сам епіграф до “Русал-

¹ Волошин М., Волошин Р. Становлення національної школи. — Дрогобич, 1993. — С. 30.

ки Дністрової” зі слів Я. Коллара “Не з сумних очей, а з пильних рук надія квітне” свідчить, що “Руській трійці” імponує педагогіка дії, а “Передслів’я” маніфестує педагогічний сенс єдності слова й діла в українотворенні, формуванні українського “Я” через пробудження національної свідомості українців.

У педагогічних поглядах “Руської трійці” послідовно обстоюється необхідність українського національного виховання й освіти в Галичині.

Кредо “пізнавати себе”, постале з народної мудрості й науково обґрунтоване у філософії Г. Сковородою, стало гаслом філософської педагогіки “Руської трійці”, що спонукало до відродження, утвердження й розвитку самобутньої педагогічної культури галицьких українців і побудови власного шкільництва.

Виховним орієнтиром у педагогічних поглядах “Руської трійці” є протистояння Добра злу. Головна мета — пробудження в українців національної свідомості, прагнення до власної державності, утвердження в житті й поведінці дітей і молоді народних чеснот та норм християнської моралі. Ідеал — освічений українець, пройнятий власною національною і людською гідністю в ім’я щастя України.

Для досягнення названих цілей і формування національної ідентичності “Руська трійця” мобілізувала такі могутні виховні засоби, як рідна українська мова й література, фольклор, національна історія, релігія, народні звичаї й традиції, свята, обряди, символи, традиційна українська громадська й родинно-побутова культура, різні види народного мистецтва, що знайшло відображення в багатьох художніх творах (поезії, прозі), статтях, думках, перекладах із давньоруської, листах М. Шашкевича, І. Вагилевича, Я. Головацького.

Переклади й переспіви із сербської, чеської, польської, російської, грецької мов заманіфестували наявність в українській педагогіці як власного, національного, так і загальнослов’янського і вселюдського. Всі названі вище педагогічні напрямки і тенденції характеризуються своєю науково-теоретичною і практичною перспективою.

“Руська трійця” ще майже за 30 років до К. Ушинського визначила рідну мову як найбільшого педагога. Її діячі зробили величезний внесок в українську педагогіку, вперше заманіфестували колосальну виховну доцільність і зумівши піднести український діалект до рівня літературної мови. Цим вони гені-

ально відкрили селянству доступ до знань, що полегшували його долю, й дали змогу українцям виразити власну індивідуальність.

У кардинальному розв'язанні проблеми національної освіти "Руська трійця" вирішальну роль відвела українській школі з рідною мовою навчання. Тут велике значення мав рішучий виступ М. Шашкевича в 1836 р. з публікацією "Азбука і абецедло" проти спроб упровадження польського алфавіту до українського письменства. Знаменною віхою в історії українського шкільництва стала поява створеної ним "Читанки для діточок народних училих руських", яка, за словами автора, "веде ступенево дітей за ручку від сучасності до майбутнього, від їх хати у широкий світ". Нею й було започатковано в Галичині українське шкільне підручникотворення. З того часу впроваджене М. Шашкевичем прекрасне слово *читанка* назавжди набуло широкого вжитку. Крім того, М. Шашкевич працював над "Грамактикою руською", яку не закінчив.

Педагогічні погляди "Руської трійці" мали колосальний вплив на формування нової генерації українських учителів, відданих справі рідного народу, на розгортання національної освіти й виховання, на дальший розвиток прогресивної педагогічної думки в Галичині, а разом з нею й у всій Україні.

Революційні повстання, що навесні 1848 р. охопили більшу частину Європи, викликали докорінні зміни у імперії Габсбургів. Вже 16 травня того ж року тодішній австрійський цісар Фердинанд проголосив скасування панщини в Галичині. Радість була величезною. По всіх селах люди ставили пам'яткові хрести про скасування панщини. Народ Галичини одержав конституційні громадянські й політичні права. Для їх успішної реалізації українці Галичини об'єдналися, створивши у Львові 2 травня 1848 р. Головну Руську Раду, що виразно зайняла позицію окремішності української мови і народу, педагогіки й освіти.

"Весна народів" активізувала українське наукове, культурне, освітнє й шкільне життя в Галичині. 19—26 жовтня 1848 р. у Львові відбувся з'їзд української інтелігенції (Собор руських учених), на якому Яків Головацький прочитав науковий реферат про окремішність української мови. Обговорювалось також питання народної мови в школі. Тоді ж засновано кафедру української мови та літератури. Виникло літературно-наукове товариство "Галицько-Руська матиця". Врешті, "Весна народів" започаткувала також українську пресу в Галичині — газету "Зоря

Галицька". Однак своєї української національної системи освіти галицькі українці так і не здобули.

Австрійські конституційні та освітні реформи 1848 і 1869—1872 рр. породили думку про потребу дошкільних закладів у Галичині.

Дошкільне виховання в Галицькому краї набуває реальних обрисів завдяки розпочатим тут демократичним процесам, що супроводжувалися організацією й розвитком культурно-освітнього та жіночого емансипаційного руху галичанок, який очолила Н. Кобринська (1855—1920). Вона одна з перших зрозуміла роль і значення інституцій суспільної опіки та виховання українського дошкільника не тільки для жіночої, а й для загальнонаціональної справи. Н. Кобринська в 1891 р. оприлюднила ідею українських дошкільних закладів — “охоронок” (“захоронок”) та фребелівських “огородців”. Ця ідея знайшла обґрунтування й розвиток у проекті “Статуту товариства “Охоронка” (1893 р.), схвально оціненого І. Франком та М. Павликом, а також у “Відозві до руського жіноцтва в справі охоронок” (1896 р.).

Своїм оповіданням “Перша вчителька” (1892 р.) Н. Кобринська вперше в українській педагогіці показала значення нянь з народу в родинному вихованні дітей засобами народної педагогіки.

Перші українські дошкільні заклади сезонного характеру для дітей селян заснувало галицьке греко-католицьке духовенство. Серед організаторів суспільного виховання дошкільнят того часу помітно виділились активні учасниці прогресивних жіночих об'єднань краю: М. Білецька, М. Грушевська, М. Наконечна, Г. Шухевич.

Із самого виникнення українські дошкільні інституції орієнтувалися на охорону й зміцнення здоров'я дошкільнят, плекання розуму й українського патріотизму, прищеплення народних чеснот і норм християнської моралі. Про це йшлося, зокрема, на жіночому вічі в Стрию у 1891 р. У цьому напрямку діяло дошкільне товариство “Руська охоронка” (1900 р.). Отже, перші постійні дошкільні заклади в Галичині з'явилися на рубежі XIX—XX ст.

Після придушення угорської революції тимчасово було припинено дію конституції. В Австрії запанувала реакція. Вона згубно вдарила по українському шкільництву. 21 серпня 1856 р. цісарський уряд скасував обов'язковість викладання рідної мови у східногалицьких школах. Знову активізувався офіційний наступ на українство.

Проводячи імперську політику “розділяй і володарюй”, цісарська Австрія підступно й хитро спекулювала на напруженні українсько-польських відносин. Цісарські можновладці часто схилялися до вельмож польських, щоб ті вірно їм служили й упокорювали українців. Тим-то прес онімення доповнювався ще тиском колонізації, націленими на повну денационалізацію українців. Ця реакційна тенденція особливо посилилася з 1867 р.

Польська аристократія увійшла в порозуміння з династією Габсбургів, зобов’язалася підтримувати австрійську державну політику, здобувши за те для себе необмежену владу в Галичині. Вся дальша історія української педагогіки й шкільництва Галичини за Австрії аж до розпаду цісарської імперії (1918 р.) пов’язана з боротьбою педагогічної громадськості за українську школу, національну систему освіти й виховання. Йшлося перетворити про права української мови.

Всі ключові керівні та інші вигідні посади в Галичині обійняли поляки. У Крайовій шкільній раді тільки п’ята частина членів були українцями, а тому її діяльність була спрямована на колонізацію українських дітей і молоді.

Вся шкільна адміністрація була в польських руках. Отже, за українську школу і проти всяких утисків в освітній сфері треба було вести важку боротьбу. В усіх українських школах обов’язково з 2-го класу вчили польську мову, а з 3-го — німецьку. Українці мали здебільшого одно — або двокласні школи. Було декілька чотирикласних й жодної семикласної.

Таким чином, дуже рідко українські діти могли потрапити в основну українську семирічну школу. А тому в містах і містечках змушені були відвідувати школи польські, де весь навчально-виховний процес мав польський шовіністичний характер.

У більшості міст існували класичні гімназії з грецькою й латинською мовами та реальні — без класичних мов. Польська й німецька мови були обов’язкові. Навчання в цих школах тривало 8 років. За кожен українську гімназію треба було вести боротьбу. Крім Львівської академічної гімназії, у 1880—1890-х роках було засновано такі ж гімназії в Перемишлі (1887 р.), Коломиї (1893 р.) і в Тернополі (1898 р.). Згодом було відкрито українські гімназії у Станіславі (1905 р.), у Львові (1906 р.) та утравістичні паралельні класи при польських гімназіях у Бережанах і Стрию. Відбувається становлення української гімназійної педагогіки та підручничокства, в розробці яких активну

участь брали професори гімназій В. Ільницький, А. Вахнянин, О. Партицький, О. Дейницький, Ю. Романчук, а також відомі культурно-освітні діячі того часу С. Смаль-Стоцький, Б. Барвінський, П. Огоновський, О. Калитовський та ін.

Учительські семінарії почали засновувати в Австрії з 1869 р. У Східній їх Галичині було 14, здебільшого двомовних.

Стало зрозуміло, що жоден чужий пан української національної школи й освіти не дасть. Її треба здобувати й будувати власними силами. Саме таку мету ставили українські культурно-освітні об'єднання "Просвіта" (1868 р.), "Руське педагогічне товариство" (1881 р.), рух народовців, студентських Громад.

Освітньою справою займались також Взаємна поміч українських учителів (1905 р.) та Учительська громада (1908 р.).

Активізуються меценатство й відкриття українських приватних шкіл та гімназій, мистецьке і професійне учнівство, що зумовлювалося сплеском енергії та творчої праці українського народу в різноманітних сферах суспільного життя, а особливо в польсько-українських шкільних змаганнях. Це також мотивується зростанням української національної свідомості галичан, утвердженням розуміння того, що в рамках чужої освітньої системи розвиток українського державного шкільництва є малоперспективним.

Стараннями прогресивної громадськості, культурно-освітніх та релігійних товариств було засновано такі приватні україномовні школи-гімназії: в Яворові й Копичинцях (1908 р.), Городенці й Рогатині (1909 р.), Збаражі й Буську (1910 р.), Долині (1911 р.), Чорткові (1912 р.); монастирські гімназії сестер василянок у Львові й Станіславі, які вперше відкрили доступ до середньої освіти українським дівчатам; лицей Українського інституту для дівчат у Перемишлі.

У 1910 р. для управління справами українських приватних шкіл було створено спеціальний координаційний орган — Крайовий шкільний союз, першим головою якого став М. Грушевський.

Неабияк будили український патріотизм, національну свідомість, гартували здоров'я, зміцнювали дух, волю й характер молоді спортивні товариства "Сокил" (1894 р.), "Січ" (1900 р.). Цьому сприяв також могутній громадський рух протиалкогольного і протинікотинного спрямування.

Ідеї української національної школи, педагогіки й освіти широко пропагувалися у галицькій українській педагогічній

пресі. Правда, спочатку (1863—1875 рр.) остання здебільшого обмежувалась інформацією про стан європейської педагогічної думки. Але й це було корисно. Крім того, пропаганда названих ідей велась також на сторінках таких львівських часописів, як “Дом и школа” (1863 р.), “Письма до громади” (1865 р.), “Учитель” (1869 р.), “Народна школа” (Коломия, 1875 р.). Надалі кількість назв педагогічної преси збільшується. У ній увага приділяється розробці наукових основ української педагогіки, дидактики, теорії національного виховання (“Газета школьная” (1875 р.), “Школьний часопис” (1880 р.), “Учитель” (1889 р.), “Прапор” (1908 р.)).

Впровадження австрійським урядом нових навчальних планів та програм у 1875/76 навчальному році активізувало висвітлення методичних пошуків науковців гуманітарних (публікації О. Барвінського, В. Ільницького, П. Кирчіва, О. Огоновського, П. Партицького) та природничо-математичних (С. Коваліва, С. Курилович, М. Полянського) дисциплін.

Галицька педагогічна преса ХХ століття обрала напрямок репрезентації концепції української національної школи, українознавства, націоналізацію освіти й виховання (“Наша школа” (1909 р.), “Учитель” (1910 р.), “Учительське слово” (1912 р.)).

Огляд галицької української педагогічної преси того часу переконує, що, по-перше, вона була значно розгалужена; по-друге, Галичина мала потужні науково-педагогічні сили. Це підтверджує також діяльність Наукового товариства імені Т. Шевченка (1893 р.), наукових шкіл М. Грушевського (1866—1934) та Івана Франка (1856—1916). Співпраця цих двох найвидатніших учених та їх ідеологія стали основою українського педагогічного єднання.

Галичина того часу дала світові чимало видатних українських вчених, які свою фундаментальну наукову роботу нерідко поєднували з педагогічною та громадською діяльністю (І. Верхратський, Ф. Вовк, К. Ганкевич, В. Гнатюк, З. Кузеля, В. Кучабський, В. Кучер, Я. Лебединський, В. Левицький, В. Лесевич, В. Навроцький, І. Паранкевич, І. Пулюй, С. Рудницький, В. Целевич). Вона виплекала цілу галерею талановитих українських галицьких педагогів (О. Барвінський, І. Бартошевський, І. Баберський, М. Галупінський, Г. Брецьола, Т. Грушкевич, С. Дубравський, Є. Желехівський, П. Залозний, Г. Зарецький, Й. Кобринський, С. Ковалів, В. Коцовський, А. Крушельницький, І. Левицький, Ю. Левицький, Д. Лукіянович, Й. Лозинський, К. Луча-

ківський, К. Малицька, Я. Миколаєвич, О. Савицький, О. Партицький, В. Пачовський, С. Качала, У. Кравченко, О. Степанівна та багато інших), які несли освіту народові, будили національну свідомість, творили шкільні підручники, наукові праці з української педагогіки.

В українську літературу влилося багато талановитих галицьких письменників (І. Франко, В. Стефаник, М. Шашкевич, І. Вагилевич, Я. Головацький, А. Чайковський, М. Черемшина, Б. Лепкий, М. Яцків, М. Павлик, С. Ковалів, Л. Мартович, Ф. Заревич, В. Шашкевич, М. Устиянович, К. Климович, Н. Кобринська, В. Пачовський, Р. Турянський, Т. Бордуляк, О. Маковей, П. Карманський, С. Чарнецький, К. Гриневичева та ін.), твори яких у багатьох місцях пройняті також педагогічними мотивами.

Хоч і з подоланням великих труднощів і перешкод, але українці-галичани за австрійською конституцією мали право на друк українською мовою, тоді як українська інтелігенція частини України під владою Російської імперії такої можливості не мала, адже українська мова була тут під забороною. Тому наддніпрянські письменники друкували свої твори в галицьких часописах і журналах (П. Куліш, О. Кониський, І. Нечуй-Левицький). У дитячому журналі "Дзвінок" (1890 р.) співпрацювали Л. Глібов, Олена Пчілка, Леся Українка, В. Грінченко, твори яких були вершинним виявом красного письменства, й своїм художнім словом проповідували, множили й втілювали в життя прогресивні ідеї української педагогіки, утверджували народні чесноти і норми християнської моралі, плекали історичну пам'ять підостаючих поколінь.

Увесь національно-педагогічний освітній рух, особливо 70—90-х років XIX ст., у Галичині став можливим завдяки великій плеяді культурно-освітніх та громадських діячів, вчених, педагогів, письменників, митців, що належали до народницького й радикального напрямку.

Наддніпрянці й галичани підтримували одне одного морально і навіть матеріально. Скажімо, з фінансовою допомогою наддніпрянців у 1867 р. було засновано у Львові новий літературний місячний журнал "Правда", що протягом тривалого часу був органом всеукраїнського єднання. Галицький театр перейняв наддніпрянський репертуар, що теж мало велике педагогічне значення. У тому, що успішно працювало Наукове товариство імені Т. Шевченка, теж немала заслуга наддніпрянців.

Праця свідомих українців задля спільного добра була доказом, що український народ з обох боків кордону — це один народ. Ця співпраця сприяла цілісному розвитку української педагогіки.

Галичина дала притулок культурним силам з-над Дніпра і помагала їм усіляко в праці. У Галичині бували М. Драгоманов, Леся Українка, М. Коцюбинський, і під впливом свіжих вражень писали свої твори. На гуцульському народному матеріалі М. Коцюбинський написав прекрасну повість “Тіні забутих предків”, що стала шедевром світової класики. Тікаючи від переслідувань царських сатрапів після поразки революції 1905—1907 рр., харків’янин Гнат Хоткевич оселився в Галичині, де організував Гуцульський театр, написав історію України для дітей, нариси й оповідання про життя гуцулів (збірка “Гірські акварелі”), лірико-романтичну повість з життя селян Гуцульщини “Камінна душа”. Все це теж несе певне педагогічне навантаження.

Як уже зазначалось, під владою Австрії українцям у Галичині дещо вільно жилося, що пов’язано з їх боротьбою за свої права. У зв’язку з тим, що в Галичині розгорнувся могутній український національний рух за розвиток української педагогіки, шкільництва, науки, мистецтва, освіти, культури й літератури, й Східна Галичина стала оплотом українства, яке принесло згодом відродження всьому українському народові, її часто називають українським П’ємонт. До речі, ця назва з’явилася за аналогією до того, у північній частині Італії, у П’ємонті, розпочалися в XIX ст. рух і боротьба за об’єднання і визволення Італії.

Українське національне піднесення Галичини того часу уможливило появу фундаментальної педагогічної праці І. Бартошевського “Педагогія руська, або Наука о вихованні” (Л., 1898), що стала першим у галицькій історії підручником з української педагогіки.

Успішне розв’язання шкільних проблем можливе за наявності кваліфікованих учителів. Підготовка вчителів здійснювалася у відкритому 1 жовтня 1817 р. у Перемишлі, єдиному на всю Галичину, невеликому за кількістю учнів дяко-вчительському інституті, утримуваному за рахунок церкви й пожертв. Інститут працював протягом XIX ст. Першим його директором став І. Могильницький. Зрозуміло, що до задоволення потреби в українських учителях було ще дуже далеко.

Тому майбутніх учителів початкових класів готували на короткотермінових курсах (препарандах), які не мали єдиного навчального плану, підручників і посібників, кваліфікованих лекторів. На препаранди виділялися мізерні кошти. Навчання, крім практичних вправ у народній школі, здійснювалось 5 годин на тиждень. У препарандах навчалися тільки чоловіки. Лише в 1848 р. було відкрито жіночі педагогічні заклади і встановлено термін навчання в 1 рік.

Учителем можна було стати, склавши відповідний іспит. Його складали не лише препарандисти, а й ті, хто навчався самостійно (приватисти).

З 1871 р. учителів молодших класів почали готувати вчительські семінарії, які спершу було відкрито у Львові, Перемишлі, Тернополі, Станіславі. Термін навчання спочатку становив три роки, згодом зріс до чотирьох. На відміну від препаранд, підготовка вчителів у семінаріях була значно ґрунтовнішою. Станом на 1910 р. у Галичині було 17 державних учительських семінарій, у тому числі 14 чоловічих (7 польських, 7 утравквістичних).

Підвищення кваліфікації учителів здійснювалось через учительські семінарії, конференції, бібліотеки, курси.

Українські вчителі були безправні. Отримували мізерну заробітну плату. Траплялися випадки смерті вчителів від голоду.

Українських учителів і шкіл за цісарської Австрії й польсько-го панування в Галичині завжди не вистачало. Тож попереду на галичан чекала ще велика, напружена, тяжка праця. Починаючи від 70—90-х років і надалі вона ведеться під колосальним впливом могутнього творчого потенціалу Івана Франка.

Контрольні запитання і завдання

1. *Схарактеризуйте українське шкільництво й педагогіку Галичини станом на 70-ті роки XVIII ст.*
2. *Назвіть типові зміни в українському шкільництві Галичини за цісарського періоду.*
3. *У чому полягає прогресивність і новизна педагогічних ідей "Руської трійці"?*
4. *Чим була зумовлена необхідність приватного українського дошкілля й шкільництва в Галичині?*
5. *Яких ви знаєте визначних українських галицьких педагогів і культурно-освітніх діячів XIX ст.?*

6. Чи можна назвати Галичину українським педагогічним П'ємонт-ом? Чому?

7. Яких перешкод зазнавав педагогічний рух Галичини за австрійсько-польського панування?

Література для самостійного опрацювання

Грабовецький В. Гуцульщина XIII—XIX століть. — Л., 1982. — С. 92—103.

Грушевський М. Історія України. — К., 1990. — С. 471—474; 477—482; 493—496; 501—506.

Крип'якевич І. Історія України. — Л., 1990. — С. 280—291.

Русалка Дністрова: Фотокопія з видання 1837 р. — К., 1972.

Семчишин М. Тисяча років української культури. — К., 1993. — С. 247—254, 297—298, 300—301, 303—304, 308—310, 311—319, 320—323, 366—368, 369, 382—383.

Ступарик Б. Шкільництво Галичини (1772—1939 рр.). — Івано-Франківськ, 1994. — С. 3—113.

Субтельний О. Україна. Історія. — К., 1991. — С. 184, 192—199, 214—223.